

Izvorni znanstveni rad
UDK 904:725.96(497.584Ošlje)“652“
725.96.033.1(497.584Ošlje)
726.033.1(497.584Ošlje)
DOI: 10.21857/yvjrdcgg8y
Primljeno: 14.3.2018.
Prihvaćeno: 11.4.2018.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA UTVRDE OŠLJE-GRADAC I SELO OŠLJE U OPĆEM POVIJESNO-ARHEOLOŠKOM KONTEKSTU

JOSIPA BARAKA PERICA I NIKŠA GRBIĆ

SAŽETAK: U radu se objavljuju rezultati arheoloških istraživanja provedenih u listopadu 2015. godine. Istraživanja su bila usmjerena na omanju utvrdu koja je smještena na brdu Gradac na prostoru sela Ošlje. Osim utvrde, važnom mikropozicijom dominira osmerolisna sakralna građevina, tzv. Rotonda. Opći arheološki i povijesni podaci vezani uz ovaj kraj pokazali su se neophodnima za razumijevanje rezultata istraživanja i povijesne dinamike područja, stoga tekst započinje upravo time. Arheološkim iskopavanjima potvrđeno je da je utvrda kasnoantička, te pravokutnog tlocrta s cisternom na zapadnoj strani. Ovakvim manjim utverdama primarna je funkcija stražarnice te obično imaju jednostavna pravokutna arhitektonska rješenja, iako se nerijetko javljaju i četvrtasta, i kao takve prepoznate su na više pozicija rimske provincije Dalmacije. Pokazalo se, također, da postoji očita veza između ovih manjih utvrda i ostalih sastavnica nekog naselja jer su najčešće pozicije koje se odabiru za njihovu gradnju istaknute uzvisine u neposrednoj blizini, odnosno iznad sakralnih građevina ili nečega što se smatra svetim, iznad vile, luke, ceste i uz rub polja. Kao imperativ nametnula su se arheološka istraživanja prostora oko “Rotonde” koja bi rasvijetlila arheološku topografiju i kronologiju mikropozicije.

Ključne riječi: Ošlje, Gradac, kasnoantička utvrda, Rotonda, rani srednji vijek, starokršćanstvo, *kastra oikoumena*, *Iosli*

Keywords: Ošlje, Gradac, late antiquity fortification, Rotonda, early Middle Ages, ancient Christianity, *kastra oikoumena*, *Iosli*

Josipa Baraka Perica, docent na Odjelu za arheologiju Sveučilišta u Zadru. Adresa: Obala kralja Petra Krešimira IV 2, 23000 Zadar. E-mail: jbaraka@unizd.hr.

Nikša Grbić, arheolog i povjesničar. Adresa: Čibača na Rijeci 5, 20207 Mlini. E-mail: niksagrbić@gmail.com.

Uvod

Selo Ošlje nalazi se na području općine Dubrovačko primorje, na krajnjem istočnom dijelu velikog kraškog polja koje se pruža na zapad sve do Vranjeva Sela u blizini Neuma u današnjoj Bosni i Hercegovini (sl. 1-2). Na njegovom prostoru nalazi se arheološki iznimno važna mikropozicija unutar koje dominiraju dva spomenika: osmerolisna sakralna građevina i manje pravokutno utvrđenje smješteno na brežuljku Gradac, točno iznad crkve (sl. 3). Crkva, u literaturi poznata kao "Rotonda", zbog svoje je izuzetno dobre očuvanosti i isticanja u prostoru bila temom različitih znanstvenih rasprava te je dijelom i arheološki istražena, o čemu je objavljeno više tekstova.¹ Uz radove o "Rotondi" usputno se spominjao i njezin prostorni i povijesni kontekst, pa i utvrda na brdu Gradac (sl. 4). Tako je ova manja fortifikacija prvi put vrlo kratko spomenuta kod Tomislava Marasovića prilikom objavljivanja rezultata arhitektonskih zahvata na crkvi 1957. godine.² Sve ostale informacije o poziciji s utvrdom dosta su "usputne" te samo kratko spominju prisutnost prapovijesne i antičke keramike na površini.³

Osim po "Rotondi" i utvrdi, Ošlje je u literaturi još poznatije zbog spomena naselja *Iosli* u *De administrando imperio* Konstantina Porfirogeneta za koje postoji načelna suglasnost da bi se trebalo nalaziti upravo negdje na prostoru ovoga sela.⁴ U navedenom djelu *Iosli* se spominju kao *κάστρα οικόμμενα* (*kastra oikoumena*), a materijalni pokazatelj njegovog ubiciranja u ovome kraju uvijek je bila "Rotonda".

¹ Arheološki zahvati na samoj "Rotondi" izvršeni su krajem 1956. pod vodstvom T. Marasovića (Tomislav Marasović, »Ranosrednjovjekovna rotonda u Ošlju kod Stona.« *Peristil* 2 (1957): 85-89), dok je zapadna nadogradnja istraživana tijekom 1967. pod vodstvom D. Beritić, kada su na cijeloj crkvi izvedeni i konzervatorski zahvati. Vidi: Dubravka Beritić, »Susret sa spomenicima kulture Dubrovačkog primorja (zapadni dio).«, u: *Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka I*, ur. Niko Ogresta. Dubrovnik: Primorac - Znanstveno-kulturno-prosvjetno društvo, 1986: 420; Pavuša Vežić, »Rotonda u Ošlju.«, u: *Zbornik Tomislava Marasovića*, ur. Ivo Babić, Ante Milošević i Željko Rapanić. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2002: 220-265.

² T. Marasović, »Ranosrednjovjekovna rotonda u Ošlju kod Stona.«: 85.

³ D. Beritić, »Susret sa spomenicima kulture Dubrovačkog primorja (zapadni dio).«, 421; Pavao Anđelić, Marijan Sivrić i Tomislav Anđelić, *Srednjovjekovne humske župe*. Mostar: Ziral, 1999: 58-59.

⁴ D. Alerić smatra da se Porfirogenetovi *Iosli* svakako nalaze na području današnjeg sela Ošljeg. Vidi: Danijel Alerić, »Porfirogenetovi zahumski toponomi.« *Rasprave Zavoda za jezik* 10-11 (1984-1985): 41. T. Marasović smatra da se tu nalazilo veće naselje koje spominje car pisac (T. Marasović, »Ranosrednjovjekovna rotonda u Ošlju kod Stona.«: 85).

Slika 1. Položaj sela Ošlje - karta šireg područja s naznačenim pretpostavljenim pravcima rimskih komunikacija i ostalih lokaliteta (izradio N. Grbić, podloga GoogleEarth)

Arheološka istraživanja provedena u listopadu 2015. godine, s rezultatima koje objavljujemo u ovome radu, bila su usmjerena na omanju utvrdu Gradac i u prvom redu trebala su dati odgovor na pitanje o kakvom se točno tipu utvrđenja radi i kada je približno nastalo.⁵

⁵ Arheološka istraživanja financirana su sredstvima Ministarstva kulture. Proveo ih je Odjel za arheologiju Sveučilišta u Zadru u suradnji s Općinom Dubrovačko primorje. Zahvaljujemo načelniku i svim djelatnicima Općine na suradnji i susretljivosti.

Slika 2. Kraško polje - pogled s brda Ošlje-Gradac
(zračna fotografija iz dnevnika fotodokumentacije)

Slika 3. Lokalitet Ošlje-Gradac i tzv. Rotonda
(zračna fotografija iz dnevnika fotodokumentacije)

Slika 4. Pogled na brdo Gradac iz pravca tzv. Rotonde
(fotografija iz dnevnika fotodokumentacije)

No, na pitanja u sklopu čega se nalazi mikropozicija s crkvom i utvrdom, kakav je njihov međusoban odnos i kakva je kronologija obaju lokaliteta, nije moguće dati konkretne odgovore čak ni nakon arheoloških istraživanja, a pogotovo ne bez poznavanja opće povijesno-arheološke slike šireg kraja. Najveći problem lokaliteta u Ošljem, kao i cijeloga područja, potpuni je nedostatak sustavnih arheoloških istraživanja koja bi omogućila takve zaključke. Opći arheološki podaci koje imamo na raspolaganju većinom su dobiveni zahvaljujući arheološkim rekognosciranjima i povremenim sondiranjima i budući da su kao takvi nezaobilazni u razumijevanju povijesne dinamike područja, neophodno je da se na početku osvrnemo upravo na to.

O arheološkoj topografiji u velikom kraškom polju i uza nj

Prapovijesni horizont na širem prostoru Ošljeg prezentiran je brojnošću gomila iz brončanog i željeznog doba, koje nikad nisu istraživane. Mnogo ih je uništeno prilikom izgradnje cestovnih komunikacija, a prema izjavama

lokalnog stanovništva iz Ošljeg može se zaključiti da su unutar njih redovito pronalazili grobove koji su oskudijevali s priložima.⁶

Što se tiče antičkog razdoblja, poznato je da prostor nakon rimskog osvajanja postaje sastavni dio naronitanskog agera. Tada je obližnji Ston, odnosno antički *Stagnum*, bio značajna rimska aglomeracija na obali istočnog dijela naronitanskog agera i kao takav zasigurno je bio povezan rimskom cestovnom komunikacijom s Naronom. Upravo ovom cestom *Narona-Stagnum* odvijao bi se protok ljudi i robe na širem i užem području Ošljeg. O rekonstrukciji trase ove antičke ceste u literaturi postoje spomeni.

Naime, već je Ivo Bojanovski pretpostavio da je *Stagnum* bio preko Gradca kod Neuma povezan s Naronom cestovnim pravcem, ali nije precizirao trasu puta.⁷ Također, Dubravka Beritić ističe da je pored antičkog sklopa u Neljetgradu nedaleko od Ošljeg morala postojati rimska komunikacija, no nije se upustila u njezino rekognosciranje na terenu,⁸ iako je terenskim pregledom moguće utvrditi cestu, široku prosječno oko 3,5 m, koja je išla od Ošljeg dalje prema Hercegovini (sl. 5), dok je dio od Bistrine do Ošljeg obuhvatio ogranak ceste, po svemu sudeći srednjovjekovnog karaktera, a čiji bi antički karakter tek trebalo dokazati.

Arheološkim rekognosciranjem prostora može se utvrditi da je na predjelu Nožanj cesta prelazila široko polje preko malo povišenog terena. Zatim je išla ispod visoravni gdje se nalazi mikropozicija s "Rotodom" i utvrdom Gradac, te je nastavila preko lokaliteta Straža i Jasena uz istočnu stranu visinske kote Utrk sve do Radetića, malog hercegovačkog mjesta u blizini hercegovačkog Gradca.⁹

Gradina u Radetićima vrlo vjerojatno krije antički lokalitet koji bi mogao osiguravati ovu komunikaciju kao i cestu koja je povezivala rimska naselja u Trebimlji i Gradcu, na koju se spajala cesta iz Ošljeg.¹⁰ U literaturi nema spomena o ovom ogranku antičke ceste, no zanimljivo je napomenuti da nju u

⁶ D. Beritić, »Susret sa spomenicima kulture Dubrovačkog primorja (zapadni dio)«, 421; P. Anđelić, M. Sivrić i T. Anđelić, *Srednjovjekovne humske župe*: 58.

⁷ Ivo Bojanovski, »Rimska cesta Narona - Leusinium kao primjer saobraćajnog kontinuiteta«, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH* 10 (1973): 175.

⁸ D. Beritić, »Susret sa spomenicima kulture Dubrovačkog primorja (zapadni dio)«, 416.

⁹ Navedene informacije prikupio je N. Grbić prilikom arheoloških rekognosciranja područja uz crkvu i utvrdu.

¹⁰ Promišljanja N. Grbića.

Slika 5. Trasa vjerojatno rimskog puta nedaleko brda Gradac, tzv. latinski put (fotografija iz dnevnika fotodokumentacije)

Hercegovini nazivaju “Latinskim putem”, čime se možda oslikava njezin rimski karakter.¹¹

Ako se držimo pretpostavke da su vidljivi ostaci antičke ceste u Ošljem dio veće ceste *Stagnum-Narona*, ona je možda mogla biti ostvarena u dvjema varijantama. Prva varijanta išla bi do Hodilja otkuda se kratko putovalo morem do zaljeva Bistrine, gdje je bilo srednjovjekovno pristanište,¹² koje je možda

¹¹ Domagoj Vidović, »Gradačka toponimija.« *Folia onomastica Croatica* 18 (2009): 210.

¹² O pristaništu vidi Marko Vego, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*. Sarajevo: Svjetlost, 1957: 161.

imalo i svoju antičku fazu, te preko Ošljeg i Radetića dalje u Gradac i Naronu kako je već opisano. Druga varijanta bila je dio cestovnog pravca koji je išao od *Stagnuma* prema rimskom naselju u Trebimlji.

Naime, ta je komunikacija najvjerojatnije išla trasom Ston-Zamaslina-Lisac-Trnovica-Trebimlja,¹³ no negdje u širem području oko Visočana moguće je da se jedan odvojak te ceste odvajao prema zapadu da bi preko Ošljeg došao do rimskog naselja u Vranjevu Selu,¹⁴ gdje ju je presijecala lokalna rimska komunikacija koja je iz Neuma, odnosno rimskog naselja na Radežu¹⁵ išla prema antičkim naseobinama u Gradcu. Iako ova komunikacija još nije utvrđena na terenu, postoji mogućnost da su Francuzi koristili ovu cestu prilikom izgradnje svojih pravaca na ovom prostoru početkom 19. stoljeća, što danas čini dio stare trase ceste Metković-Dubrovnik.¹⁶

U prilog postojanju te komunikacije idu i antički lokaliteti koji prate njezinu trasu. Tako prostor Golog brda u Visočanima, sudeći po ulomcima crijepa, krije lokalitet iz antike. Ostatke antičkih arhitektonskih sklopova možemo pratiti i na lokalitetima Sutvid, Lepeš, Nikići i Gradac u Smokovljanima, gdje je pronađen i rimski epigrafski materijal, što govori u prilog snažnom antičkom horizontu na ovom prostoru.¹⁷ Uz ovu komunikaciju na prostoru Ošljeg moguće je da su izrasli antički sklopovi na lokalitetima Zlatni rukav i Nožanj, gdje su pronađeni ulomci cigle i tegula koje su seljaci vadili prilikom obrade zemljišta,¹⁸ a koji se također mogu uočiti terenskim pregledom lokaliteta. U Stupi nalazimo rimski horizont na lokalitetu Podvor, dok se antički ostaci nalaze i na prostoru između crkve Gospe od Rozarije i izvora Studenac.¹⁹

¹³ Enver Imamović, »Rimska cestovna mreža na dubrovačkom području.«, u: *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području*, ur. Željko Rapanić. Zagreb: Hrvatsko arheološko društvo 12 (1988): 125.

¹⁴ Ivana Marjanović i Tihomir Glavaš, »Vranjevo selo.«, u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom 3, ur. Borivoj Čović. Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1988: 337.

¹⁵ Boško Marijan, »Radež.«, u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom 3, ur. Borivoj Čović. Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1988: 334.

¹⁶ Carl Patch, »Prilozi za etnologiju jugoistočne Europe: nekadašnja gustoća naselja ilirskog Krša.« *Status* 8 (2005/2006): 176.

¹⁷ C. Patch, »Prilozi za etnologiju jugoistočne Europe: nekadašnja gustoća naselja ilirskog Krša.«: 177.

¹⁸ Prema kazivanju Nika Grljevića iz Ošljeg.

¹⁹ C. Patch, »Prilozi za etnologiju jugoistočne Europe: nekadašnja gustoća naselja ilirskog Krša.«: 177.

U Topolom (smještenom u zaleđu zaljeva Bistrina i najvećem selu uz dugo kraško polje, na njegovoj sjevernoj strani) se, osim uz spomenuti Neljetgrad,²⁰ antički lokaliteti nalaze, kako je naveo Carl Patch, na sjeverozapadnom dijelu mjesta i na lokalitetu Topoštik (sudeći po ulomcima tegula),²¹ dok je u Imotici antički horizont prezentiran na lokalitetu Lukavac.²²

D. Beritić spominje kako je upravo na lokalitetu Neljetgrad napravila nekoliko sondi te registrirala nalaze iz antike, zapravo vjerojatno kasne antike. Isto tako navodi da je u polju (ispod sela) pronašla jako puno ulomaka antičke keramike.²³ Beritić je pronašla veću količinu antičke keramike upravo u selu Ošljem, odnosno kod "Rotonde", te navodi da okolni prostor nije istraživan,²⁴ a za lokalitet Gradac (gdje se nalazi utvrda) kaže da se po padinama brijega nalazilo jako puno antičke keramike.

U selu Smokovljani spominje župnu crkvu u čijoj je fasadi dosta toga uzidano, a izdvaja antičku ploču s natpisom iz 2-3. stoljeća. Kod sela Podgora bilježi ostatke spurila i antičku keramiku.

Dakle, površinski su pregledi potvrdili da dominiraju antički nalazi. Za ranosrednjovjekovne i srednjovjekovne nalaze podataka ima puno manje. Osim najvažnije "Rotonde" i jako puno stećaka, D. Beritić samo usputno navodi da su neke od crkava jako stare. Tako između Stupe i Ošljeg, upravo na uzvisini između tih dvaju sela, spominje crkvu Sv. Petra i Pavla za koju mještani kažu da je najstarija u selu. Za sela Visočani, Rudine, Lisac i Kotezi kaže da su njihove crkve i crkvice renovirane ili izgrađene na mjestima starijih. Jedino u Slanome postoje sigurne potvrde kasnoantičkih i starokršćanskih lokaliteta.

Osim u Slanskoj dragi na lokalitetu Gradina, gdje je pronađena prapovijesna i antička keramika, puno važnijima su se pokazale pozicije "na podima", gdje je zabilježena velika količina antičke keramike, te lokalitet u Slanom, zapadno od kompleksa franjevačkog samostana, na kojem je registrirana nekropola

²⁰ Vid Vuletić-Vukasović, »Dopisi.« *Vjestnik Hrvatskoga arheološkoga društva* 10 (1888): 28.

²¹ C. Patch, »Prilozi za etnologiju jugoistočne Europe: nekadašnja gustoća naselja ilirskog Krša.«: 177.

²² V. Vuletić-Vukasović, »Dopisi«: 28.

²³ D. Beritić, »Susret sa spomenicima kulture Dubrovačkog primorja (zapadni dio)«: 421.

²⁴ Sve informacije koje donosimo preuzete su iz članka D. Beritić. Kako bismo izbjegli uzastopno ponavljanje istog citata, najbolje je sve informacije koje su važne za topografiju sela uz krško polje provjeriti kod D. Beritić, »Susret sa spomenicima kulture Dubrovačkog primorja (zapadni dio)«: 415-435.

datirana od 1. st. pr. Kr. do 5-6. stoljeća, i starokršćanska krstionica. Kasnoantičkom razdoblju pripadaju i četiri sarkofaga te dvije zidane grobnice (a pronađeni su i starohrvatski ostaci). Zatim, prema naselju Banji treba još spomenuti lokalitet Kosmatovica, gdje je pronađen antički grob, nadsvođena grobnica s dva ležaja (na žalost uništena), a iznad lokaliteta nalazi se pozicija čiji naziv “grčka kuća” nalikuje nazivu pozicije s “Rotondom” (“grčka crkva”).

Međutim, D. Beritić na ovom prostoru, uz kraško polje, spominje još jednu skupinu spomenika koju bi svakako trebalo detaljnije istražiti. Radi se o manjim utvrdama smještenim uz polje, o kojima se zna jako malo ili ništa. U selu Kotezi navodi da se ispred zaseoka nalazi kvadratna kula. Kod sela Čepikuće zapadno od crkve i groblja, na prostoru prirodnog suženja između dva brda, spominje visoku kulu o kojoj se ništa ne zna, a danas je stambeni objekt. Autorica navodi da se nalazi na izvrsnoj strateškoj poziciji za obranu prilaza velikom plodnom polju i svim zaseocima. Na kraju sela Čepikuće nalazi se i kula Andrijaševića, nad putem koji vodi u Trnovicu i prirodni je prilaz iz Hercegovine.

O terminu κάστρα οἰκούμενα, naselju Iosli i župi Žabe

Kao što smo već uvodno spomenuli, selo Ošlje u historiografiji je najpoznatije zbog spomena naselja pod imenom *Iosli* u *De administrando imperio*, gdje je Konstantin VII. Porfirogenet 33. glavu, pod naslovom “O Zahumljanima i zemlji u kojoj sada stanuju”, posvetio Zahumlju (prostoru između Neretve i Dubrovnika u ranom srednjem vijeku, te je obuhvatio još Pelješac i Mljet). Porfirogenet navodi da u Zahumlju postoje sljedeća naselja: *Bóna* (Bona) i *Χλούμ* (Chlum) koje naziva κάστρα (*kastra*), dok pod terminom κάστρα οἰκούμενα (*kastra oikoumena*) obuhvaća naselja *Σταγνόν* (Stagnon), *Μοκρισκίκ* (Mokriskik), *Ἰοσλή* (Iosli), *Γαλουμαήνικ* (Galoumainik) i *Δοβρισκίκ* (Dobriskik).²⁵

Materijalni ostaci iz ranog srednjeg vijeka, u prvom redu osmerolisna “Rotonda”, kao i ime naselja upućivali su na ubiciranje naselja *Iosli* unutar prostora današnjeg sela Ošlje.²⁶ Pretpostavlja se kako je ojkonom Ošlje najvjerojatnije nastao

²⁵ Božidar Ferjančić, *Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, tom 2. Beograd: SANU, 1959: 59-61.

²⁶ Međutim, postoje i nešto drugačija mišljenja, npr. Guillelmo del Isle u svojoj studiji iz 1718. vidi ovo naselje na prostoru sjeverne Hercegovine. Vidi: Mirko Grčić i Ljiljana Grčić, »Prvi naseljeni gradovi pokrštena Srbije X veka prema K. Porfirogenetu, na karti Gijom Delila.« *Glasnik Srpskog geografskog društva* 92 (2012): 7.

od starijeg naziva *Iosli*. Danijel Alerić smatra, pozivajući se na Petra Skoka, da je Porfirogenet krivo zapisao ime naselja koje se zapravo zove *Οοσλή* (Osli-Ošlji), a izvodi ga od pridjeva *osao*. U Porfirogenetovo vrijeme ovaj je ojkonom izgovaran u obliku *Ošlji* što, prema autorovu mišljenju, znači grad te nastavlja da je vrlo vjerojatno nastao od starijeg toponima kao što je Ošlji hum ili Ošlji breg.²⁷

O naseljima (administrativnim jedinicama) koji se kriju pod terminom *κάστρα οἰκούμενα* zapravo se zna jako malo ili ništa.²⁸

Sima Ćirković smatra da Porfirogenet pod terminom *κάστρα οἰκούμενα* podrazumijeva naseljene gradove koji su bili uporišta vlasti zahumskih vladara, dok istom autoru pojam *κάστρα* označava napuštene antičke gradove koji su stradali za vrijeme avarskih i slavenskih najezda.²⁹

No, Tibor Živković iznosi prihvatljivije mišljenje da se pod tim pojmom krije termin koji označava naseobinske cjeline koje pripadaju kršćanskom svijetu - ekumeni, odnosno nalaze se unutar crkvene organizacije, dok *κάστρα* označava još uvijek nepokrštene aglomeracijske sklopove u 10. stoljeću.³⁰ U suprotnosti terminu *κάστρα οἰκούμενα* nalazi se i termin *ἐρημόκαστρον* (erimokastron) koji prema istom autoru "krije" naselja koja su jednom bila *oikomena* (gdje je bilo crkava i biskupa), a sada ih više nema, te smatra da termin *erimokastron* nije napušteno naselje,³¹ kako se to učestalo navodi, već naselje gdje je jednom bila prisutna crkvena organizacija, a sada više nije prisutna (prostor je naselilo neko novo stanovništvo). Autor primjećuje da se u *De administrando imperio*, kada se baš želi naglasiti da je neko mjesto bez ljudi, koristi termin *loiketos*.³²

²⁷ D. Alerić, »Porfirogenetovi zahumski toponimi.«: 41.

²⁸ Tibor Živković, »Constantine Porphyrogenitus kasta oikoumena in the Southern Slavs principalities.« *Istorijski časopis* 57 (2008): 22-23.

²⁹ Sima M. Ćirković, »Naseljeni gradovi Konstantina Porfirogeneta i najstarija teritorijalna organizacija.« *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 37 (1998): 9-10.

³⁰ T. Živković, »Constantine Porphyrogenitus kasta oikoumena in the Southern Slavs principalities.«: 22-23.

³¹ Termin *erimokastron* javlja se samo kod Slavena i doslovno je preveden kao napušteni ili nenaseljeni gradovi (sela, naselja).

³² Autor u članku pokušava "pronaći" informatora cara Konstantina. Zaključuje da je "taj" informator posjetio grad *Pechenegs* za koji kaže da je *erimokastron* jer nema crkvene organizacije. Za taj se grad pouzdano zna da nije bio napušten. Prema tome, "izvor" je svjestan točnog značenja riječi *erimokastron*. Za otok na drugom mjestu, kad želi reći da nema stanovnika, kaže *loiketos*; dakle, koristi drugi izraz za oznaku da je stvarno bez ljudi. Isto tako u 35. poglavlju za Dokleu kaže da je to bio grad, a sada *erimokastron* (zna se da ga je Sulejman tek kasnije zapalio, znači nije bio napušten u 10. stoljeću). Za sve informacije vidi: T. Živković, »Constantine Porphyrogenitus kasta oikoumena in the Southern Slavs principalities.«: 18-19.

U duhu svega navedenog nadovezuje se mišljenje Pavla Anđelića koji smatra da se sjedište župe Žabe najvjerojatnije nalazilo u *Ioslima*. Pop Dukljanin spominje župu *Yabscu*, odnosno Žabu, kao jednu od župa koju je Dragoslav dobio od svog oca, kralja Predimira.³³ Slijedom toga P. Anđelić zaključuje da je Porfirogenet u svom djelu zapravo nabrojao glavna središta ranosrednjovjekovnih župa koje su činile kneževinu Zahumlje, te ističe da se sjedište župe Žabe u najstarije vrijeme moralo nalaziti u Ošljem, odnosno ranosrednjovjekovnim *Ioslima*.³⁴

O rezultatima arheoloških istraživanja utvrde na poziciji Ošlje-Gradac

U uvodnim napomenama rečeno je da utvrdu prvi put u literaturi spominje T. Marasović dajući i njezin kratki opis. Opisuje ju kao četvrtastu utvrdu veličine 8 x 5 m s debljinom zidova 70 cm, te spominje zid koji se pruža dalje prema zapadu. Autor je također naveo da je način gradnje rustičan, a sastoji se od upotrebe klesanog kamena u debelom sloju maltera što je karakteristika gradnje iz kasne antike.³⁵ Također vrlo kratko utvrdu povezuje s ošljanskim knezom Mihajlom Viševićem, najznačajnijim vladarom ranosrednjovjekovnog Zahumlja.³⁶

Lokalitet je smješten na uzvisini od 360 m n/v iznad polikonhalne crkve. Nalazi se na terenu u privatnom vlasništvu Mata Grljevića iz Ošljeg (sl. 3-11).³⁷ Iako je pronađena prapovijesna keramika, lokalitet je u osnovi jednoslojan, odnosno kasnoantički. Arheološka istraživanja izvršena su na nekoliko pozicija vrha brežuljka koje su označene kao sektori I i II. Na prostoru sektora I nalazi se utvrda koja se sastoji od cisterne i središnje prostorije, zatim nekakva vrsta "terase" koja se pruža prema istoku i koja je ojačana podzidom na sjeveroistočnoj strani, te podzid koji definira manji prostor na jugozapadnoj strani od utvrde.

³³ Vladimir Mošin, *Ljetopis popa Dukljanina*. Zagreb: Matica hrvatska, 1950: 74-75.

³⁴ P. Anđelić, M. Sivrić i T. Anđelić, *Srednjovjekovne humske župe*: 57.

³⁵ T. Marasović, »Ranosrednjovjekovna rotunda u Ošlju kod Stona.«: 85.

³⁶ T. Marasović, »Ranosrednjovjekovna rotunda u Ošlju kod Stona.«: 86. T. Marasović također je zabilježio da se u dodatku kronike župe u Ošljemu, koja se vodila od 1682. godine, navodi da se palača ošljanskog kneza nalazila na Gradcu, na mjestu kasnoantičke utvrde. Kao što ćemo vidjeti dalje u radu, na lokalitetu nije pronađeno nalaza mlađih od 7. stoljeća.

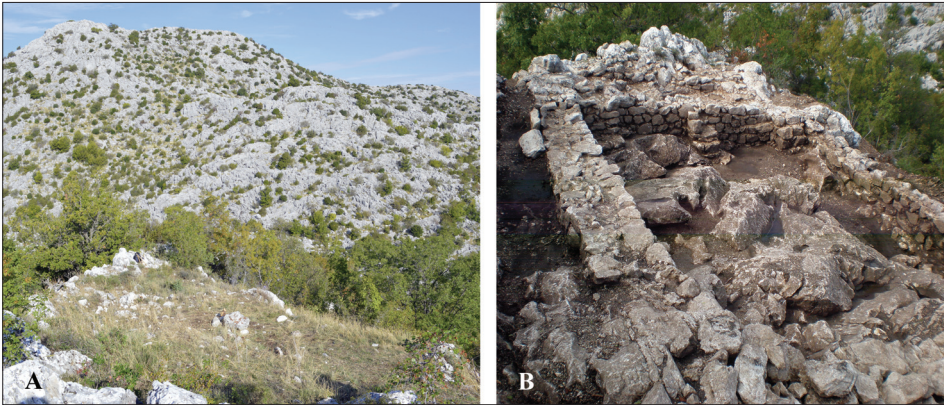
³⁷ Zahvaljujemo vlasniku Matu Grljeviću na velikodušnom ustupanju terena za vršenje arheoloških istraživanja.

Slika 6. Zračna fotografija lokaliteta Ošlje-Gradac
(fotografija iz dnevnika fotodokumentacije)

Slika 7. Tlocrt lokaliteta Ošlje-Gradac (crtž iz dnevnika fotodokumentacije)

Slika 8. A - pogled na poziciju utvrde prije arheoloških istraživanja;
 B - pogled na poziciju utvrde nakon arheoloških istraživanja
 (fotografije iz dnevnika fotodokumentacije)

Utvrda zauzima sjeverni dio brežuljka, odnosno sjeverni plato na nešto nižoj kvoti od samog vrha.³⁸ Na osnovi pronađenih temelja zidova može se zaključiti da je pravokutna te da se, kao što je već rečeno, sastoji od središnje prostorije i cisterne smještene na zapadnoj strani. Ona je vrlo vjerojatno bila na više katova jer bi se tek s prvog-drugog kata pružao dovoljno dobar pogled na okolno područje. Na taj zaključak upućuje i priklesano kamenje registrirano na padinama brežuljka.

Središnja prostorija ima unutarnje dimenzije 6,80 x 4,65 m, a cisterna 3,20 x 4,65 m, pa vanjske dimenzije utvrde iznose 12 x 6,30 m. Zapadni zid središnje prostorije ojačan je s tri kontrafora, a istočni s jednim (u S-I kutu). Kontrafori su rađeni istovremeno kad i zid, a zidovi ne pokazuju različito vrijeme gradnje. Dakle, cijela je građevina izgrađena istovremeno.

U središnjoj prostoriji nije pronađena podnica. Arheološkim iskopavanjem došlo se izravno do žive stijene (sl. 8). Ovdje je pronađena veća količina životinjskih kostiju, školjaka, keramike i nešto stakla. Uz njezin jugozapadni kut definirana je manja zona s gareži uz koju je pronađeno i nešto životinjskih kostiju.

³⁸ Ova je pozicija nazvana sektorom I. Na nešto višoj kvoti od sektora I, na jugoistočnoj strani koja gleda prema "Rotondi", istraživana je druga pozicija koja je nazvana sektorom II. Na najvišoj poziciji brežuljka prepoznato je nešto keramike, ali nisu provedena arheološka istraživanja. Ova pozicija nazvana je sektorom III.

Slika 9. Cisterna (fotografija iz dnevnika fotodokumentacije)

Slika 10. Pogled na produžetak sjevernog zida i sjeveroistočni podzid (fotografija iz dnevnika fotodokumentacije)

Gradnja utvrde potpuno je prilagođena prirodnoj konfiguraciji terena, što se najbolje vidi kod cisterne (sl. 9). Zbog prirodne konfiguracije terena, da ne dođe do urušavanja, izrađen je podzid od jednog lica priklesanog kamenja vezanog žbukom koji je “odijelio” sačuvani dio cisterne na južni dio (iznad podzida, na višoj razini) i sjeverni dio (ispod podzida, na nižoj razini).

Podnica cisterne rađena je od nabijene hidraulične žbuke. Postavljena je izravno na živu stijenu čija je konfiguracija uvjetovala formu cisterne, što se najbolje vidi na tzv. južnom dijelu. Hidraulična žbuka pronađena je i na zidovima.

Podnica je sačuvana na nekoliko mjesta. U sjevernom dijelu, ispod podzida, sačuvana je gotovo u potpunosti. U ovom dijelu prostorije definirana je jedna struktura: točno u sredini, uz podzid, nalazi se u žbuci formiran pravokutnik dimenzija cca 60 cm širine i 100 cm dužine. Žbuka je uz rubove lagano podignuta što ukazuje na činjenicu da je tu stajala neka konstrukcija, a budući da nije sačuvana, najvjerojatnije je bila drvena. Unutar nje bilo je posloženo nepravilno kamenje.

Slika 11. Pogled na zid i podzid jugozapadno od utvrde
(fotografija iz dnevnika fotodokumentacije)

Osim temelja zidova ovog središnjeg dijela utvrde, ustanovljeno je da se sjeverni zid utvrde produžuje prema istoku, izvan središnje prostorije, gdje je sačuvan u maksimalnoj dužini od cca 1 m. Tu se spaja s podzidom koji u dužini od cca 5 m ojačava poziciju na istočnoj strani, izvan utvrde (sl. 10). Može se pretpostaviti da je istočno od utvrde najvjerojatnije formirana neka manja “terasa” (na ovom prostoru “terase” već se nakon čišćenja 20-30 centimetara naišlo na živu stijenu).

Isto tako, podzid je uočen u dužini od cca 3 m i na jugozapadnoj strani utvrde, gdje formira manji prostor unutar kojeg je pronađena keramika uglavnom kasnoantičkog podrijetla (sl. 11).

Svi zidovi i podzidovi rađeni su od priklesanog kamenja vezanog žbukom (*opus incertum*). Jedino su za gradnju kontrafora na zapadnom zidu utvrde korištene i tegule, ali u iznimno malim količinama.

Sektor II nalazi se na platou na južnom dijelu brežuljka, na višoj razini od položaja utvrde gdje se proteže izvrstan pogled prema “Rotondi”. Na ovom

položaju pronađeno je dosta tegula i imbreksa. Živa stijena je obrađivana te je očito bila iskorištena za niveliranje. Zidovi nisu pronađeni. Pronađena je garež, nešto kostiju i zelenkasto staklo.

Osim arhitekture, arheološkim istraživanjima svih pozicija pronađena je veća količina keramike od koje najviše dominiraju imbreksi i tegule. Ostala keramika najčešće je kasnoantička - pronađeni su ulomci vrlo vrijednih databilnih primjera. Možda bi bilo dobro istaknuti primjere *Late Roman* ili fokejske crveno glačane keramike koja je pronađena na više kasnoantičkih lokaliteta u Hrvatskoj te se okvirno datira od 5. do 7. stoljeća. Pronađene su također različite vrste stolne keramike - najviše stijenki i oboda, nešto manje ručki. Zabilježeni su i ulomci kuhinjske keramike koja je služila za čuvanje i pripremanje hrane, a koju je inače jako teško datirati zbog sporog mijenjanja formi. Na temelju oboda mogu se prepoznati i istočnomediteranske amfore koje se okvirno datiraju od 4. do 7. stoljeća. Srcolikog su oblika, bez nožice, izrazito zaobljenih linija i narebrenih tankih stijenki. Isto tako, pronađene su i sjevernoafričke amfore. Pri samom dnu pronađena je i prapovijesna keramika čiji točan karakter tek treba prepoznati.³⁹

Pronađena je i velika količina kostiju životinja: bilo je moguće prepoznati kosti ovaca, drugih ovikaprida i svinja.

Od ostalih sitnih nalaza pronađeni su ulomci stakla, i to isključivo maslinasto zelene boje. Najvjerojatnije su pripadali staklenim bocama, zdjelama ili čašama. Također je pronađen jedan u potpunosti sačuvan željezni nož, željezna alka, udica, vjerojatno dio ostruge i novčić koji se pokazao kao nečitak.

Zaključna razmatranja

Arheološkim iskopavanjima istražena je kasnoantička utvrda pravokutnog tlocrta s cisternom na zapadnoj strani. Ovakvim manjim utverdama primarna je funkcija stražarnice te obično imaju jednostavna pravokutna arhitektonska rješenja, a nerijetko se javljaju i četvrtasta, i kao takve prepoznate su na više pozicija duž istočne obale Jadrana, ali i unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije.

³⁹ Keramika, kao i ostali pokretni nalazi pronađeni prilikom arheoloških istraživanja, bit će obrađeni u zasebnom radu.

Najsličnije su ošljanskom primjeru pravokutne utvrde s lokaliteta Tureta na otoku Kornatu⁴⁰ ili Teutin grad na otoku Svecu (sl. 12-13).⁴¹ One su arheološki istraživane i najpoznatije su u literaturi. Međutim, jako je slična i utvrda na poziciji Stražica na otoku Majsanu (sl. 14),⁴² a vrlo vjerojatno ovom nizu možemo pripisati i one na otoku Mrkanu kod Cavtata (možda i Bobari)⁴³ i Kaštel u Polaçama na otoku Mljetu (sl. 15)⁴⁴ ili u literaturi još uvijek nedovoljno poznate utvrde na lokaciji Tovarnele u Lunu na otoku Pagu (sl. 16)⁴⁵ te lokalitet Gradina-Sv. Ivan Krstitelj u Tinju kod Zadra (sl. 17).⁴⁶ To bi svakako trebalo provjeriti arheološkim istraživanjima. No, kao što smo već naveli, osim pravokutnih javljaju se i četvrtaste stražarnice. Drvišica kod Karlobaga spomenuta je kao kasnoantička (sl. 18),⁴⁷ isto tako dvije utvrde na otoku Krku,⁴⁸ utvrda iznad lokaliteta Doci-bazilika kod

⁴⁰ Ivo Petricioli, »Toreta na otoku Kornatu.«, u: *Adriatica praehistorica et antiqua*, zbornik posvećen Grgi Novaku, ur. Vladimir Mirosavljević, Duje Rendić-Miočević i Mate Suić. Zagreb: Arheološki institut Filozofskog fakulteta, 1970: 717-725; Irena Radić Rossi, Tomislav Fabijanić i Marko Mengušić, »Dokumentiranje postojećeg stanja i istraživanje utvrde Turete, luke i sakralnog kompleksa na prostoru crkve Gospe od Tarca na otoku Kornatu.« *Histria antiqua* 22 (2012): 401-412.

⁴¹ Branko Kirigin i Ante Milošević, »Svetac.« *Arheo* 2 (1981): 45-51.

⁴² Kratko je u literaturi spominje C. Fisković. Vidi: Cvito Fisković, »Antička naseobina na Majsanu.« *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 24/1 (1985): 5-27. No, rekognosciranjem položaja imali smo priliku fotografirati ga i ustvrditi da se zaista radi o pravokutnoj utvrdu s cisternom.

⁴³ Igor Fisković, *Srednjovjekovna preuređenja ranokršćanskih svetišta u dubrovačkom kraju*. Zagreb: izdanja Hrvatskog arheološkog društva 12 (1988): 206.

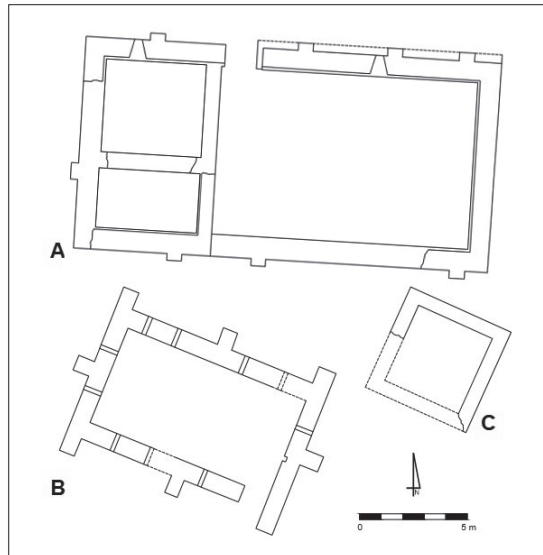
⁴⁴ Igor Fisković, »Jesu li Polaçe na Mljetu bile sijelo vladara Dalmacije.« *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 13-14/1 (1999): 70.

⁴⁵ Za nju je pretpostavljeno srednjovjekovno podrijetlo, vidi: Anamarija Kurilić i Ivo Oštarić, *Arheološka topografija otoka Paga*. Grad Novalja: Matica hrvatska, 2015: 280.

⁴⁶ Na ovoj poziciji vide se ostaci kasnoantičke građevine transformirane u utvrdu u srednjem vijeku, pa zatim u crkvu u kasnom srednjem vijeku. Pretpostavljeno je da je kasnoantička građevina starokršćanska crkva, ali po svemu sudeći veća je vjerojatnost da se radi o kasnoantičkoj utvrdu obnovljenoj u srednjem vijeku, i kasnije dijelom pretvorenoj u crkvu. Za lokalitet vidi: Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje zadarske nadbiskupije*, Zadar: Zadarska nadbiskupija, 2002: 62-63.

⁴⁷ Ante Glavičić, »Ostaci crkvice sv. Vida u Senju i Karlobagu, prilog istraživanju starohrvatskih sakralnih objekata Velebita - II. dio.« *Senjski zbornik* 23 (1996): 41-58; 55-56; Vedrana Glavaš i Miroslav Glavičić, *Gradina Drvišica, prilog poznavanju kulturnog krajolika primorskog obronka Velebita*, poster (Svečanost starine, uzdarje Mati Suiću). Zagreb-Zadar, 3-7. studenog 2015.

⁴⁸ Radi se o građevini na rtu Biškupići koja ima stranice duljine 5 m. Željko Tomičić, »Novija ranosrednjovjekovna istraživanja Odjela za arheologiju.« *Prilozi Instituta za arheologiju* 3/4 (1988): 146-147; slična građevina na Krku spomenuta je u predavanju kod Goranka Lipovac i Ranko Starac, »Antique Road Stations of Vinodol - Spatial Models of Communication.«, u: *Međunarodni kongres Transformacije na jadranskim prostorima u europskom kontekstu od 2. do 9. stoljeća* (Zadar, 11-13. veljače 2016), knjiga sažetaka. Zadar: Sveučilište u Zadru, Odjel za arheologiju; Bologna: University of Bologna; Zagreb: Institut za arheologiju, 2016: 63-64.

Slika 12. A - tlocrt utvrde "Teutin grad" na otoku Svecu (B. Kirigin, A. Milošević, »Svetac«: sl. 6); B - tlocrt utvrde "Tureta" na otoku Kornatu (I. Petricioli, »Toreta na otoku Kornatu«: 720); C - tlocrt utvrde na rtu Biškupići na otoku Krku (Ž. Tomičić, »Novija ranosrednjovjekovna istraživanja Odjela za arheologiju«: sl. 6)

Slika 13. Otok Kornat, položaj utvrde Tureta u odnosu na položaj starokršćanske crkve, luke i polja (podloga preuzeta iz www.arkod.hr)

Slika 14. A - Južni zid pravokutne utvrde na otoku Majsanu; B - Položaj utvrde na Majsanu u odnosu na starokršćanski lokalitet i luku (iz fotodokumentacije Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru, ožujak 2013)

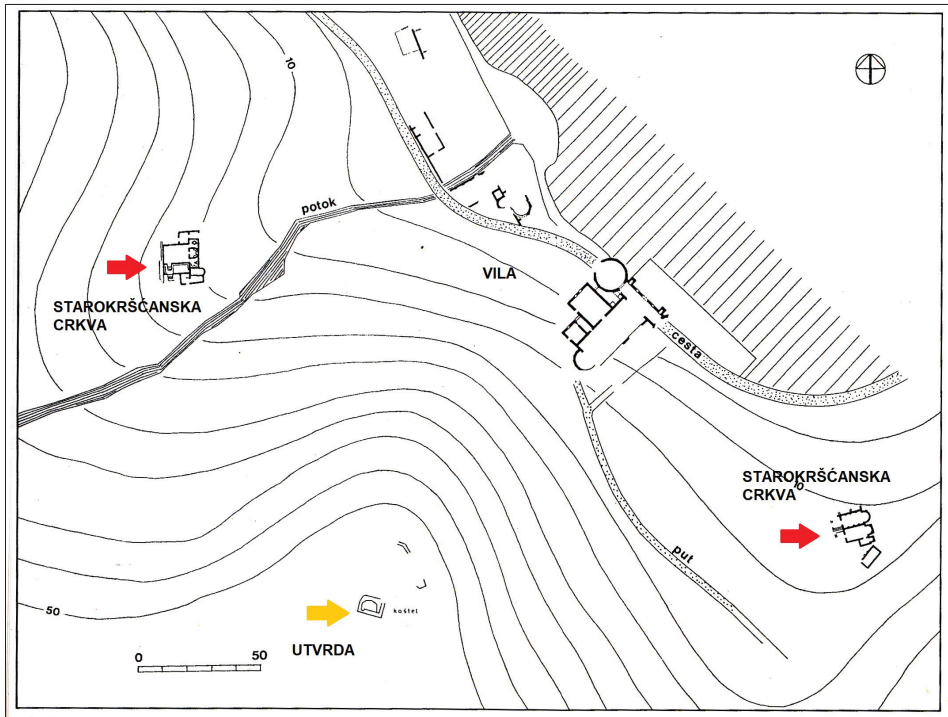
Ljubuškog (sl. 19),⁴⁹ vrlo vjerojatno serija utvrda na otoku Mljetu (Montokuc, Veli Gradac, Bijed),⁵⁰ te serija utvrda unutar agera antičkog Zadra (sl. 20).⁵¹ Sve su nedovoljno arheološki poznate.

U poznatoj literaturi nisu pronađene utvrde identične pravokutnima (smještenim uz istočnu obalu Jadrana). Zapravo one se najbolje mogu međusobno

⁴⁹ Mirko Rašić i Josipa Baraka Perica, »Starokršćanski kompleks u Docima kod Vitine: rezultati revizijskih arheoloških istraživanja.« *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 35 (2018): 220.

⁵⁰ Vlasta Begović-Dvoržak, »Plovni put prema Neretvi i Naroni-kasnoantički lokaliteti na otoku Mljetu.«, u: *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve*, ur. Emilio Marin. Zagreb-Metković-Split: izdanja Hrvatskog arheološkog društva 22 (2003): 292-293.

⁵¹ Franjo Smiljanić, »Jesu li komunalne utvrde - stražice na zadarskom komunalnom kopnenom posjedu doista kasnoantičke?« *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 43 (2010): 399-413.

Slika 15. Tlocrtna situacija u Polaçama na Mljetu.
 Položaj utvrde u odnosu na ostale sastavnice naselja
 (I. Fisković, »Jesu li Polaçe na Mljetu bile sijelo vladara Dalmacije«: sl. 2)

usporediti. Zanimljivo je, međutim, da kad se odbaci cisterna (obično direktno arhitektonski povezana na utvrdu), one imaju gotovo četvrtastu formu, a četvrtaste kule (izolirane ili u sastavu neke fortifikacije) su česte.

Unutar navedene skupine lokaliteta možda bismo mogli tražiti utvrde koje pisani povijesni izvori i epigrafička građa nazivaju *Turris/Pyrgos* i *Burgus*.⁵² *Turris* (naziv od kojeg sigurno proizlazi toponim Tureta za utvrdu na Kornatu) su utvrđenja čija veličina u prosjeku iznosi 5 x 5 m (od najmanjih varijanti od cca 3 x 3 m do maksimalno 10 x 10 m), a funkcija im je stražarnice, signaliziranja,

⁵² Vidi poglavlje »Terminology«, u: Constantin Băjenaru, *Minor Fortifications in the Balkan-Danubian area from Diocletian to Justinian*. [National Museum of Romanian History. The Center for Roman Military Studies, sv. 8]. Cluj-Napoca: Editura Mega, 2010: 51-52.

Slika 16. A - Zračna fotografija utvrde u blizini uvale Tovarnele u Lunu na otoku Pagu; B - Položaj utvrde u odnosu na luku i ostale arheološke nalaze (iz fotodokumentacije Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru, listopad 2017)

Slika 17. A - Zračna fotografija lokaliteta Tinj-Gradina; B - Položaj lokaliteta u odnosu na polja (iz fotodokumentacije Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru, prosinac 2017)

Slika 18. Utvrda Drvišica (V. Glavaš i M. Glavičić, *Gradina Drvišica, prilog poznavanju kulturnog krajolika primorskog obronka Velebita*: poster)

nadgledanja.⁵³ Pod *burgus* se podrazumijevaju utvrđenja čija je veličina viša od 10 x 10 m, ali u osnovi ne prelazi 0,01-0,05 ha (rijetko više ili manje od te veličine).⁵⁴

Najviše natpisa koji ih spominju potječe iz Afrike, te upućuje na to da im je funkcija bila, kao što je već rečeno, signaliziranje, stražarnice, nadgledanje, te su im primjeri pronađeni diljem carstva, dok su dva natpisa pronađena uz Crno more bila glavna okosnica u raspravi o karakteru ovoga tipa utvrda: jesu li civilna ili vojna inicijativa.⁵⁵

⁵³ C. Băjenaru, *Minor Fortifications in the Balkan-Danubian area*: 53.

⁵⁴ C. Băjenaru, *Minor Fortifications in the Balkan-Danubian area*: 53.

⁵⁵ C. Băjenaru, *Minor Fortifications in the Balkan-Danubian area*: 54. O potrebi razlikovanja civilnih od vojnih utvrda vidi i Miroslav Katić, »Nova razmatranja o kasnoantičkom gradu na Jadranu.« *Opuscula Archaeologica* 27 (2003): 525.

Slika 19. Zračna fotografija polja Docu s naznačenim arheološkim lokalitetima (M. Rašić i J. Baraka Perica, »Starokršćanski kompleks u Docima kod Vitine: rezultati revizijskih arheoloških istraživanja«: sl. 2)

Većina znanstvenika koji su se direktno ili indirektno bavili kasnoantičkim utvrdama duž istočne obale Jadrana uglavnom su ih promatrali zajedno s ostalim kasnoantičkim utvrdama i u kontekstu obrane pomorskih putova ili kopnenih putova i vezano uz Justinijanovu rekonkvistu.⁵⁶

Naime, funkciju utvrde u Ošljem svakako dijelom oslikava tendencija osiguranja i kontrole prije spominjanog rimskog pravca, kao i moguća vizualna

⁵⁶ Zlatko Gunjača, »Kasnoantička fortifikacijska arhitektura na istočnojadranskom priobalju i otocima.«, u: *Odrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije. Referati XII kongresa arheologa Jugoslavije*, ur. Predrag Medović. Novi Sad: Arheološko društvo Vojvodine, 1986: 124-134; Mate Suić, »Bizantski limes na istočnoj obali Jadrana.« *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 36 (1995): 133-145; Željko Tomičić, »Tragovi ranobizantskog vojnog graditeljstva na sjevernom hrvatskom primorju.«, u: *Umjetnost na istočnoj obali Jadrana u kontekstu europske tradicije. Zbornik Pedagoškog fakulteta*, ur. Radmila Matejčić. Rijeka: Pedagoški fakultet, 1993: 91-96; Željko Tomičić, »Utvrde Justinijanove epohe - prinos proučavanju pejzažne arheologije u Hrvatskoj.« *Histria Antiqua* 1 (1995): 97-100; Željko Tomičić, »Le tracce della riconquista giustiniana sulla costa dell'Adriatico orientale.«, u: *Atti del XIII Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana*, ur. Emilio Marin. Split-Città del Vaticano: Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, 1998: 1075-1089; Slavko Ciglenečki, »The basic characteristics of the late antique settlement pattern within the eastern Alpine region and Dalmatia.« *Histria Antiqua* 11 (2003): 263-281; Slavko Ciglenečki, »Justinijanovo utvrđivanje Ilirika.« *Archaeologia Adriatica* 3 (2009): 205-222.

Slika 20. Utvrda u Zadru, Kožino
(iz fotodokumentacije Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru, prosinac 2017)

komunikacija s kasnoantičkim utverdama Stari grad poviše Stona⁵⁷ te Humac iznad Hodilja.⁵⁸ Kao što je rečeno, selo se nalazi na krajnjem istočnom dijelu velikog kraškog polja, a nedaleko se nalazi i zaljev Bistrina čime je stanovnicima omogućen pristup morskim komunikacijama.

Cijeli ovaj sustav bio je u upotrebi kratko vrijeme, što zaključujemo po tome što utvrde većinom nemaju kontinuiteta. Možda su one u urbanim sredinama poput Zadra korištene i u kasnijim razdobljima (pa čak i obnavljane, što svakako nameće potrebu za novim istraživanjima),⁵⁹ a otuda i problem oko njihove kronološke determinacije.

⁵⁷ Marin Zaninović, »Antička osmatračnica kod Stona.« *Situla. Razprave Narodnega muzeja v Ljubljani* 14-15 (1974): 167-171.

⁵⁸ Igor Fisković, »Pelješac u protopovijesti i antici.«, u: *Pelješki zbornik 1*, ur. Stjepan Vekarić. Potomje: Poljoprivredna zadruga i vinarija Dingač, 1976: 61.

⁵⁹ Obnavljana je i građevina lokaliteta Tinj-Gradina, ali tu još moramo izvršiti arheološka istraživanja kako bismo mogli donositi konkretnije i točnije zaključke o lokalitetu.

O postojanju dobro organizirane obrambene taktike pa sukladno tome i projekta gradnje utvrda ili zidina duž prometnica ili graničnih područja za vrijeme cara Justinijana, svjedoči više povijesnih izvora od kojih ovom prilikom želimo izdvojiti anonimni traktat iz sredine 6. stoljeća kojemu nisu poznati autor i naslov.⁶⁰ Uz detaljne opise aktivnosti vezanih uz obranu i napad, posebno korisnim pokazale su se informacije kojima se definira korištenje novca iz javne blagajne. Spominje se platni sustav kojim se osigurava financiranje djelatnosti od javnog interesa (kao što je izgradnja brodova, zidova, plaćanje vojske) te je poseban naglasak stavljen na opis tehničara (majstora) koji su izrađivali projekte i osiguravali da projekti budu dovršeni s minimalno napora i na tehnički ispravan način. Opisuje se i opskrba potrebnim materijalom.⁶¹

Kad izdvojimo pravokutne i četvrtaste utvrde kasnoantičke Dalmacije, upravo sličnost u odabiru arhitektonske forme upućuje na postojanje plana, odnosno projekta. Osim tlocrta, zajedničko im je i to što se nalaze na strateški važnim mikropozicijama te se u temeljima prilagođavaju geomorfologiji terena. Prisutna je cisterna, ako ne u utvrdi, onda u neposrednoj blizini, a arheološka istraživanja lokaliteta Ošlje-Gradac potvrđuju veću količinu kostiju domaćih životinja. Anonimni traktat stavlja naglasak upravo na vodu i hranu: svaka je utvrda uvijek trebala biti opskrbljena s dovoljno vode i hrane, što je osnovni uvjet svake dobre obrane.⁶²

Kada arhitektonskom rješenju i ostalim značajkama dodamo podatak kako se ove utvrde rijetko javljaju samostalno unutar nekog prostora te da se često “nešto drugo” nalazi u neposrednoj blizini, onda se ideja o postojanju projekta čini još prihvatljivijom.⁶³

Postoji očita veza između ovih manjih utvrda i ostalih sastavnica nekog naselja, jer su najčešće pozicije za njihovu gradnju istaknute uzvisine u neposrednoj

⁶⁰ Nije poznato ime autora ni naslov, ali je sigurno iz sredine 6. stoljeća, odnosno iz vremena vladavine cara Justinijana. U traktatu se obrađuju problemi obrane, kontroliranja velikog carskog područja, organizacija vojske, teško i lako oružje, gradnja i održavanje utvrda, sustav signalizacije na daljinu itd. Među raznim zanimljivim informacijama opisuju se utvrđena naselja različitih vrsta, od jednostavnih kula osmatračnica smještenih unutar sustava signalizacije na daljinu, pa sve do obrambenih fortifikacija većih dimenzija i fortificiranih gradova na limesu. Vidi: George T. Dennis, *Three Byzantines Military Treatises*. Washington: Dumbarton Oaks Texts, 1985: 29.

⁶¹ G. T. Dennis, *Three Byzantines Military Treatises*: 13.

⁶² G. T. Dennis, *Three Byzantines Military Treatises*.

⁶³ I Miroslav Katić navodi da Justinijan zapravo štiti već formiranu infrastrukturu gradova, visinskih naselja i crkava (M. Katić, »Nova razmatranja o kasnoantičkom gradu na Jadranu.«: 525).

blizini, odnosno iznad sakralnih građevina ili nečega što se smatra svetim, iznad vile, luke, ceste i uz rub polja (dovoljno je pročitati opise nabrojanih lokaliteta u navedenoj literaturi).

Prema tome, očito je da se osim kontrole šire zone želi zaštititi ono što se smatra najvažnijim ili najsvetijim za lokalnu zajednicu: neki ekonomski važan sadržaj (agrikulturna zona ili zona nekih drugih ekonomskih aktivnosti, kao što je ribolov i sl),⁶⁴ luka ili sveto mjesto (središte duhovnog života, središnja kongregacijska crkva, grob sveca, grob dostojanstvenika). Serija utvrda unutar suburbija grada Zadra i serija utvrda uzduž duboke uvale Veliko jezero na Mljetu pokazuje tendenciju zaštite šireg područja (možda posjeda).

Manje utvrde kojima se štitilo neko uže područje svakako nisu kasnoantička tvorevina: i arheologija i pisani povijesni izvori spominju helenističke utvrde upravo u kontekstu zaštite agrikulturne zone, rudnika, kamenoloma ili granica nekog posjeda. One su kao takve bile jamstvo sigurnosti.⁶⁵

Datiranje ovih utvrda vezano je uz datiranje svih ostalih utvrđenja pronađenih uz istočnu obalu Jadrana. U pravilu se gradnja povezuje s intervencijom cara Justinijana i njegovom rekonkvistom, dakle polovicom 6. stoljeća.⁶⁶ Za sada nemamo materijalnih dokaza koji bi potvrdili jesu li neke izgrađene ranije. Sve ide u prilog tome da su nastale kao jedinstvena ideja i kao takve možemo ih promatrati u duhu Justinijanove rekonkviste.

Ovim arheološkim iskopavanjima istražena je utvrda kao jedan segment uz kraško polje, prostor za koji već na temelju rijetko objavljenih nalaza možemo reći kako ima snažnu dinamiku u antici, kasnoj antici ili kasnije kroz srednji vijek. Lokaliteti uz polje zasigurno skrivaju ostatke manjih

⁶⁴ O tome ima više spomena u literaturi, vidi: C. Băjenaru, *Minor Fortifications in the Balkan-Danubian area*: 53-54, posebno bilješka 18; Gian Pietro Brogiolo i Alexandra Chavarria Arnau, *Aristocrazie e campagne nell'Occidente da Costantino a Carlo Magno*. Firenze: All'Insegna di Giglio, 2005: 69-70; Archibald Dunn, »Continuity and change in the Macedonian countryside, from Gallienus to Justinian.«, u: *Recent Research on the Late Antique Countryside*, ur. Wiliam Bowden, Luke Lavan i Carlos Machado. Leiden: Brill, 2004: 552.

⁶⁵ C. Băjenaru, *Minor Fortifications in the Balkan-Danubian area*: 54; David Štrmelj, »This Land is Mine! - Watchtowers and Outposts on the East Adriatic.«, u: *Međunarodni kongres Transformacije na jadranskim prostorima u europskom kontekstu od 2. do 9. stoljeća* (Zadar, 11-13. veljače 2016), knjiga sažetaka. Zadar: Sveučilište u Zadru, Odjel za arheologiju; Bologna: University of Bologna; Zagreb: Institut za arheologiju, 2016: 66.

⁶⁶ Vidi bilješku 56.

rimskih naselja i *villa rustica* koje su morale biti povezane s lokalnim cestovnim pravcima.

Veliki je problem nastao u tumačenju termina *κάστρα οικόμμενα* i determiniranja što su *Iosli*, odnosno kakav je to tip naselja. Da se radilo o važnom naselju, nema nikakve sumnje,⁶⁷ ali njegov pravi karakter ostaje nejasan.

Rimske vile mogle su se razviti u zaseoke koji su opet bili sastavni dio nekog većeg naselja, možda naselja raštrkanog tipa kojemu je jedno od središta bilo upravo na prostoru ove mikropozicije. Važnost mikropozicije potvrđuje i podatak da se radi o području bogatom vodom gdje postoje čak dva prirodna izvora: jedan se nalazi na malom kraškom polju sa sjeverne strane Gradca, dok je drugi Bijela lokva u neposrednoj blizini "Rotonde".

Za srednjovjekovna sela može se pretpostaviti podrijetlo u vilama, odnosno rimskom nasljeđu.⁶⁸ Kontinuitet je negdje više, a negdje manje dokaziv,⁶⁹ a na ovom prostoru, iako su nalazi većinom površinski, ipak možemo reći da je očit.

Međutim, mogu li se donositi precizni zaključci u situaciji u kojoj trenutno imamo kronološki i funkcionalno dva različita sadržaja smještena u neposrednoj blizini? Utvrda je arheološki istražena, kasnoantička je i nema kontinuiteta, ali crkva nije detaljno istraživana i datira se u 10. stoljeće. Nije poznato je li nastala na antičkoj vili ili pokraj antičke vile. Također, D. Beritić navodi da su prilikom istraživanja "Rotonde" nađeni brojni ulomci antičke keramike, što je pripisala i aktivnosti pastira koji su tu keramiku donosili s Gradca.⁷⁰ M. Tomasović ne prihvaća mišljenje da je keramika donesena s Gradca te smatra da je sama "Rotonda" izgrađena u neposrednoj blizini rimskog sklopa, ali dopušta i mogućnost da je izgrađena izravno na njemu.⁷¹

⁶⁷ Bilo je pokušaja determiniranja naselja urbanog tipa upravo u neposrednoj blizini lokaliteta Gradac: P. Anđelić navodi da su gabariti naselja poluamfiteatralnog oblika 300 m dužine i oko 100 m širine, koji zatvaraju obližnji visovi Strmica, Markov dol i Gradac unutar kojeg se nalazi i poznata "Rotonda" (P. Anđelić, M. Sivrić i T. Anđelić, *Srednjovjekovne humske župe*: 57-58).

⁶⁸ To je za prostor Italije jako dobro pokazano kod Riccardo Francovich i Richard Hodges, *Villa to Village. The Transformation of the Roman Countryside in Italy*, c. 400-1000. London: Duckworth, 2003: 12.

⁶⁹ R. Francovich i R. Hodges, *Villa to Village, The Transformation of the Roman Countryside in Italy*: 13-15.

⁷⁰ D. Beritić, »Susret sa spomenicima kulture Dubrovačkog primorja (zapadni dio)«: 421.

⁷¹ Marinko Tomasović, »Crkvena arhitektura Huma - od kasnoantičke tradicije do srednjovjekovnih načela«, u: *Hum i Hercegovina kroz povijest*, sv. 1, ur. Ivica Lučić. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2011: 165.

Arheološka istraživanja oko crkve svakako bi trebala biti imperativ, a u svjetlu novih otkrića i interpretacija polikonhalne građevine na Bribirskoj glavici (koja se pokazala starijom od dosad iznesenih mišljenja u literaturi, odnosno vjerojatno je kasnoantička),⁷² svakako treba sagledati i “Rotondu” u Ošljem⁷³ te vidjeti je li i ona možda starija negoli se to do sada mislilo, ili je možda nastala na prostoru neke druge starije crkve.

⁷² Victor Ghica, Ante Milošević i Danijel Džino, »Arheološki projekt Varvaria/Breberium/Bribir u 2014. godini.« *Starohrvatska prosvjeta* 3/42 (2015): 21.

⁷³ Tomislav Marasović, *Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji*. Split: Književni krug, 1994: 180; P. Vežić, »Rotonda u Ošlju.«: 226; T. Marasović, »Ranosrednjovjekovna rotonda u Ošlju kod Stona.«: 86.

OŠLJE-GRADAC FORTIFICATION AND THE VILLAGE OF OŠLJE FROM A HISTORICAL-ARCHAEOLOGICAL PERSPECTIVE

JOSIPA BARAKA PERICA AND NIKŠA GRBIĆ

Summary

Presented in this article are the results of an archaeological investigation carried out in October 2015 of a small fortification situated on Mount Gradac, in the environs of the Ošlje village. The fortification is part of a significant microlocation which, apart from the mentioned structure, is dominated by an eight-leafed sacred building, the so-called Rotonda.

Archaeological excavations have confirmed that the fortification dates from the late antiquity, of rectangular ground plan with a cistern on the west side. Small fortifications of this type were primarily used as watchtowers and as such have been detected on several locations of the once Roman province of Dalmatia. Although they usually follow simple rectangular architectural solutions, square-ground plan fortifications can also be found. Commanding positions in the immediate vicinity of a village were most commonly chosen for their construction, that is, locations above sacred buildings or any other space that might be considered sacred, on the locations overlooking a villa, port, road or by the edge of a field. Future archaeological investigation of the space surrounding the so-called Rotonda should illuminate the archaeological topography and chronology of this microlocation.